

ČTENÁŘKY V MINULOSTI: NĚKOLIK POSTŘEHŮ

PROF. PHDR. MILENA LENDEROVÁ, CSc.

The advent of the phenomenon of female readership was determined by women's literacy, which was related to women's access to education. It is, therefore, only natural that the first female readers were noble women, often members of religious orders. In the Renaissance period Bohemia, numerous noblewomen together with literate female burghers were interested in reading. In the Enlightenment period, thanks to the establishment of public schools, the number of literate women increased. However, the ability to read as such did not automatically lead to improving women's interest in reading. Back then, just as today, the family background was crucial in this matter. The female reader in the author's sense of the word did not appear until the 19th century when education was booming and stabilized and the book market was emerging. The first half of the 19th century saw the emergence of literature for girls and women in the Czech milieu.

Keywords: Bohemia; 19th century; history of reading; women's history

✉ milena.lenderova@upce.cz
🏠 Institute of Historical Sciences
Faculty of Arts and Philosophy
University of Pardubice
Studentská 84
532 10 Pardubice

ÚVOD

Třebaže je evropská kultura výrazně spojená s psaným projevem, četbu považuje odborník na dějiny čtenářské kultury profesor Jiří Trávniček (2020, s. 10) za „kulturního vetřelce; ...rozestřeme-li dějiny lidstva jako jeden rok, dostavuje se v něm písmo 20. prosince. Drtivou většinu času (97 procent) jsme tak jako lidstvo strávili mimo čtení.“¹ Od objevu písma se zachycovaly náboženské a filosofické texty, vedla evidence daní a dávek, psala poezie i próza, pořizovaly dokumenty právní povahy. Psaním se zabývala početně omezená společenská vrstva. Vedle kněží, kteří byli v raně středověké evropské společnosti nositeli vzdělanosti, to byli i písaři, tedy „profesionálové“. Umělecké ambice měl jen zlomek těchto vzdělanců. Také znalost čtení se týkala jen hrstky populace. Což platilo až do přelomu 18. a 19. století, kdy se čtenářská kultura stala součástí dějin kulturních, sociálních i dějin mentalit. A na období 19. století se zaměříme.

Základním předpokladem vzniku čtenářství je logicky triáda autor – text – čtenář,² základním předpokladem vzniku čtenáře je gramotnost. Ta sílila od pozdního středověku, proces alfabetizace zrychlila reformace, rozhodující krok učinilo pak osvícenství, jemuž bylo vlastní přesvědčení, že umění psát a číst patří k základnímu vybavení člověka, bez ohledu na pohlaví a sociální postavení. Gramotnost, která vyplynula ze školských reforem, uplatňujících se v evropských zemích od posledních desetiletí 18. a pokračujících po celé 19. století, měla ovšem různou podobu a několik stupňů. Je třeba mít na paměti, že nejen u venkovského, ale do značné míry také u městského obyvatelstva nepřesáhla až do konce 40. let 19. století průměrná vzdělanost hranice pasivní gramotnosti. V elementární škole se dítě naučilo většinou jen číst, psát a počítat – pokud tam vůbec pravidelně docházelo. Čtenáři a čtenářkami se stávaly jen děti, kterým se dostalo luxusu „nadstandartní“, převážně domácí výchovy, tedy děti horních, středních, méně dolních středních vrstev. V prostředí dolních vrstev byli čtenáři vzácností, což neznamenalo, že zde nebyli vůbec. Čtenářská obec však na konci 18. století v Evropě existovala a jejich členů přibývalo.

K rekonstrukci čtenářské obce užíváme celé škály pramenů úřední i osobní povahy. Nezbytná je jejich svědomitá kritika – ze soupisu bohatých knihovnických fondů či z nabídkových katalogů nakladatelů nelze

jednoznačně usuzovat na úroveň čtenářské kultury. Výmluvnější jsou tzv. prameny osobní povahy – deníky, korespondence, memoáry, zápisky, kde velmi často objevíme i zajímavé hodnotící soudy. Ty nám také dokládají, že jedna kniha jednoho majitele mohla mít významně větší okruh nejen čtenářů, ale i recipientů, tedy těch, kteří naslouchali hlasitému čtení někoho jiného. Předčítalo se nejen ve venkovských rodinách, kde aktivních čtenářů nebylo mnoho, ale i v šlechtických a měšťanských kruzích, kde rozhodně nešlo o předčítání analfabetům. Příklad nad jiné výmluvný: předčítat si dával i královéhradecký nakladatel Jan Hostivít Pospíšil (1785 – 1868), jehož podnik opouštěly nejen nejrůznější úřední tiskoviny, ale i balíky většinou hodnotné četby. Jeho vnuk, později spisovatel a novinář Ignát Herrmann (1854 – 1935), ovšem nepředčítal dědečkovi z jeho vlastní kvalitní knižní produkce, ale z náboženské literatury, a to životopisy svatých. Chlapce, který jako odměnu dostával krejcar denně, to valně nebavilo, dědečka zřejmě také ne, neboť při předčítání zpravidla usínal. A pokud se týče žen, profese „předčítatelky“ byla jednou z mála, kterou 19. století ženám tolerovalo.

Čtenářství žen se vyvíjelo pomaleji než čtenářství mužů. Přesto lze říct, že jakmile žena překročila práh primární gramotnosti, četla. Už středověk přináší obraz žen, čtoucích slovo Boží. V období renesance četly nejen šlechtičny, ale i řada měšťanek – čtenářek většinou náboženských traktátů. Kniha v rukou ženy nebyla tehdy nutně znakem čtenářského zájmu, ale oddanosti Bohu. Bezpečně ale víme o existenci české (nikoli česky mluvící!) barokní čtenářky, čtenářky pilné a aktivní, která o přečteném přemýšlí, je schopna vlastních názorů, ba dokonce překladu a vlastní interpretace vybraných děl. Takové byly sestry Marie Eleonora (1687 – 1717) a Anna Kateřina (1689 – 1754), dcery jednoho z nejslavnějších barokních kavalírů, hraběte Františka Antonína Sporcka (1662 – 1738), či o dvě generace starší Marie Arnoštka (1649 – 1732), rozená ze Schwarzenbergu, manželka Jana Kristiána z Eggenbergu.³ Katalogu knihovny posledně jmenované byla věnovaná odpovídající pozornost a oba autoři našli hmatatelné doklady, že kněžna skutečně knihy četla.⁴

Urození zůstávali až do přelomu 18. a 19. století hlavním zákazníkem evropských edičních domů a současně hlavním konzumentem literatury. Šlech-

tická knihovna si uchovala svůj nadnárodní charakter, doklad jazykové vybavenosti urozeného čtenáře i doklad jeho všestrannosti (třebaže připouštíme, že knihy v knihovně nemusely být i knihami skutečně čtenými).

Jak je zřejmé, i v případě čtenářek byl mimořádně důležitý sociální kontext: jejich socio-demografický profil (věk, sociální status, vzdělání, místo bydliště) a referenční komunita (profese, sociální vazby, zájmy a hodnotové preference).⁵ Ne vše jsme (zatím) schopni z pramenů dochovaných pro 19. století rekonstruovat, proto se podívejme na to, co zatím víme. Jaké tedy byly nezbytné podmínky ženské čtenářské kultury: gramotnost, volný čas, (podnětné) prostředí, soukromí, přístup k četbě. Specifická bývala rovněž skladba ženské četby. Dodejme ještě, že předmětem našeho zájmu budou jazykově české střední a dolní střední vrstvy, chronologickým vymezením 19. století.

GRAMOTNOST

Třebaže představy o vzdělanosti, a vzdělanosti žen zvláště, se během sledované epochy měnily, považujeme za první důležitý mezník, umožňující širším vrstvám rakouských zemí nabýt gramotnosti, vydání

tereziánského *Všeobecného školního řádu* 6. prosince roku 1774, vystavující vzdělávací povinnosti děti obojího pohlaví ve věku šesti až dvanácti let. Pro dívky i chlapce platila stejná pravidla: návštěva veřejné školy, soukromé školy s právem veřejnosti nebo prokazatelná forma vzdělání domácího. Přesto základní dívčí vzdělání dlouho pokulhávalo za chlapeckým – co do objemu, organizačních forem i všeobecného konsensu. Na školní docházku dívek naléhala úřední místa mírněji než na chlapeckou. Statistiky jsou výmluvné: deset let po uvedení reformy v život, roku 1786, bylo v Čechách přes 2 200 škol triviálních (farních nebo filiálních), hlavních a normálních, poskytujících základy vzdělání. Z 239 000 školou povinných dětí jich do škol skutečně docházelo 142 000, což představovalo necelých 60 %. Do konce století se školní docházka o 10 % zvýšila. V celkovém počtu škol však figurovalo jen 36 dívčích (do roku 1808 vzrostl uvedený počet o jednu) majících necelé 3 000 žáků.⁶ Tomuto chmurnému obrazu gramotnosti odpovídal chmurný odhad čtenářské veřejnosti v českých zemích (včetně osob německy mluvících): na počátku 19. století šlo o cca 20 000 lidí. Genderové složení této čtenářské obce pochopitelně neznáme.⁷ Děti (a dívky především) ze středních a horních vrstev do veřejných škol nechodily, využívaly jiných zákonných možností, domácího vzdělání či klášterní škola, která

zůstala součástí privilegované dívčí výchovy až na práh dvacátého století a představovala jakýsi druhý stupeň ve výchově dívek. Další možnost „navazujícího“ vzdělání, přístupný jen dívkám ze zámožnějších rodin, představoval soukromý vzdělávací ústav v zahraničí, v Německu, Švýcarsku či Francii. V oblibě byl od posledních desetiletí 19. století až do let první republiky.⁸

U středních a dolních středních vrstev na domácí vyučování (vzácněji na triviální školu) navázal nejčastěji některý soukromý laický vzdělávací ústav – od doby předbřeznové jich bylo v Praze několik. Existovaly i mimopražské soukromé dívčí ústavy, bylo jich však málo a neposkytovaly vzdělání alespoň formálně ucelené jako školy v hlavním městě země. Samostatné dívčí školy neměly žádné jednotící osnovy, nepodléhaly úřednímu dozoru – obsah výuky byl všelijaký. Bez ohledu na typ vzdělávací instituce měla dívčí výchova jasné určení – připomeňme v této souvislosti povzdech spisovatelky Karoliny Světlé (1830 – 1899): „*Nikomu ani ve snu na mysl nevstoupilo, že by česká dívka ještě jiného vědění a znáti měla a v životě pohřešiti mohla než čeho jí nevyhnutelně potřební pro kuchyň, fyzické odchování dítek a zabezpečení sobě vlády nad služkami; ani to pak se jí nepovědělo určitě systematicky, s rozumem, sama to musila pochytiti a sobě přisvojiti.*“⁹

Doba předbřeznová přinesla první zřetelné výsledky školského patentu: vzrůst gramotnosti. Pro vzdělání žen agitovali i „národní buditelé“. Snahy o komplexnější dívčí vzdělání je v jazykově českém prostředí spojeno s druhou etapou národní emancipace, kdy si jungmannovská generace českých buditelů uvědomila nedozírné možnosti ženského podílu na národně obrozeneckém programu. Kolem poloviny 19. století se tak objevily tři ryze české dívčí ústavy: Roku 1843 vznikla *Dívčí Budeč*, o rok později otevřela Antonie Reissová – Bohuslava Rajska (1817 – 1852) vzdělávací ústav pro dívky od pěti do osmnácti (!) let. Posledním zařízením tohoto typu byl ústav vzdělané Polky žijící v Praze, Honoraty Zapové (1825 – 1856), otevřený na podzim roku 1855. Nabízely základní i vyšší vzdělání a na jejich významu nic nemění skutečnost, že trvaly jen velmi krátce. Určitou životaschopnost pak prokázaly dívčí školy manželů Svobodových v Dominikánské ulici či manželů Františka (1818 – 1885) a Anny Tesařových, nacházející se na Senovážném náměstí v domě U zlaté váhy. Vzdělávací ústav, který vyhovoval stoupajícím společenským nárokům na ženské vzdělání, představovaly městské vyšší dívčí školy, z nichž

nejstarší vznikla roku 1860 v Písku. Následovala vyšší dívčí škola v Praze. Během několika dalších let vznikly vyšší dívčí školy v dalších městech. Ani jedna z těchto škol nenabízela získání kvalifikace umožňující absolventce vstoupit na trh práce.

Drsným podnětem ke změně byla prusko-rakouská válka a následná demografická katastrofa. Rychle po sobě vzniklo dívčí pedagogium, první střední škola pro dívky, kurzy při *Ženském výrobním spolku* či brněnské *Vesně*. Vznikla i první institucionalizovaná příležitost k uměleckému vzdělání žen, *Dámská škola*, která zahájila kurzy v Praze roku 1885 jako součást *Uměleckoprůmyslové školy*. Dívčím byla pak otevřena rovněž pražská konzervatoř. Roku 1890 začíná výuku dívčí gymnázium *Minerva*, v roce 1901 šestitřídní dívčí lycea a na přelomu století se objevily první posluchačky na pražské filosofické a lékařské fakultě. Právě tyto vyšší formy ženského vzdělání představovaly „rezervoár“ ženského čtenářstva.

Před první světovou válkou se poměr mezi gramotnými ženami a muži vyrovnal: rozdíl v gramotnosti mužů a žen činil v českých zemích v roce 1880 pouhých 8,43 % (88,00 % gramotných mužů a 79,57 % gramotných žen), v roce 1910 už jen 1,97 % (97,71 % gramotných mužů a 95,74 % gramotných žen). Ženské středoškolské a vysokoškolské vzdělání však ještě dlouho považovala drtivá většina veřejnosti za nemístný a zbytečný přepych.

VOLNÝ ČAS

Podle francouzského sociologa Joffre Dumazediera (1915 – 2002) představuje volný čas jen určitou část mimopracovní doby, do které dále náleží uspokojení osobních potřeb (spánek, jídlo, hygiena) a povinností (rodinných povinností, což je úklid, nákup, péče o děti a další členy rodiny). Kategorie volného času je spojena až s industrializací, která přichází s fenoménem „pracovní doby“. Profesionální práce se odpoutala od druhých činností, je jasně vymezena.¹⁰ Volný čas znamená tedy osvobození od profesionální či školní práce i od potřeb a povinností. Volný čas nemá žádný ziskový, utilitární, ideologický nebo přesvědčovací cíl, je hedonické povahy (vyznačuje se snahou dosáhnout stavu uspokojení), dovoluje, aby se člověk vymanil ze svých rutinních činností a stereotypů.¹¹ Třebaže ženy středních vrstev osobně neprováděly ty nejtěžší fyzické práce, vedení domácnosti pohlcovalo většinu jejich času – o pevné pracovní době nemůže být řeč. Kniha *Mladá hospo-*

dyňka Magdaleny Dobromily Rettigové z roku 1840 a podobná dílka žánru zvaného ženská preskriptivní literatura, jež vyšla později, dokládají celou škálu aktivit, za které žena odpovídala a jejichž základy musela ovládnout už v mladém věku.¹² Příručky sice tu a tam mluví o „prázdné chvíli“, ta ale měla ryze utilitární charakter. Tak tomu zůstalo skoro do konce 19. století. Přesto měl volný čas v případě žen pořád stigma čehosi nepatřičného, jak je zřejmé z úvahy „*Zaměstnaní ženy ve volných chvílích*“, která vyšla v *Zlaté knize české ženy* v roce 1910.

Autorka připustila, že je možné se věnovat ručním pracím, malování, hře na klavír, kreslení pohlednic, malování hedvábných polštářů či kabelek. Případně četbě, vyřízení korespondence, psaní deníku, učení se cizím jazykům.¹³ Ale raději přerovnaní prádelníku, neboť ten „*bývá pýchou hospodyně*“,“¹⁴ nejlépe pak lze volného času využít „*ku přerovnaní spížírny*“¹⁵.

(PODNĚTNÉ?) PROSTŘEDÍ

Četba patřila k chvályhodným volnočasovým aktivitám, nejdřív ale jen v prostředí mužů, částečně též urozených žen. Šlechtická knihovna, zpravidla kosmopolitní, bývala ženám otevřená, mládeži s jistým omezením.¹⁶

Naproti tomu neurozené prostředí ženské čtenářské náruživosti příliš nepřálo: v případě žen ze středních vrstev byl rozmach zájmové četby nezděděná brzda předsudků, patrným i v relativně zámožných rodinách, že četba, především románů, je škodlivým mařením času. Spisovatelka, autorka proslulé kuchařské knihy, Magdalena Dobromila Rettigová (1785 – 1845) zaznamenala ve svých vzpomínkách zkušenost učiněnou během svého tábořského pobytu s tamními měšťankami: „*K oněm zvláštnostem, které vyvolávaly jejich nelibost, patřila především moje láska k literatuře, to jim bylo trnem v oku, neboť to bylo něco, co nemohli napodobit.*“¹⁷

Podle obecně panujícího předsudku (a to nikoli jen v českých zemích¹⁸) škodila ženám především četba románů. Škodila jejich zdraví: zraku, držení těla, dokonce i pohlavním orgánům, k jejichž překrvení údajně při četbě docházelo. Vedla ke snílkovství, oslabení duševního zdraví, ohrožovala mravnost, narušovala společenské vazby.¹⁹ Není divu, že v březnu roku 1806 vyšel dekret císaře Františka I. (1768 – 1835), jímž se vyhlášoval zákaz vydávání milostných románů.²⁰ Zákaz rozhodně nepadl na úrodnou půdu: „škodlivé“ romány se četly dál.

Čtenářkou takových románů, půjčovaných ze zámecké knihovny, byla i paní Prošková z *Babičky* Boženy Němcové.²¹

Jistou změnu přinesla čtyřicátá léta 19. století, kdy se národní hnutí rozšířilo mezi ženskou polovinou národa a přiznalo užitečnost četby i „druhému“ pohlaví, což ale neplatí absolutně. Navíc všeho moc škodilo: jak nebezpečná byla české společnosti Božena Němcová (1820 – 1862), příliš čtoucí, přemýšlejší a chtějíci diskutovat!²² Ještě dívky vyrůstající v šedesátých – sedmdesátých letech 19. století,²³ ba i následující generace,²⁴ si někdy stěžovaly na nepochopení svého okolí, pokud dávaly zájem o četbu najevo příliš okatě. Tato skutečnost, nesporně velmi individuální, je ovšem doložena i v prostředí, kde byla literatura a četba respektovanou činností. Někdy ani rodina „literátů“ nevívala knihomolství svých dcer, jak dokládají vzpomínky herečky a spisovatelky, dcery básníka a vnučky spisovatelky, Evy Vrchlické (1888 – 1969), s pochopením.²⁵ Na druhou stranu víme o dívkách, jimž byla rodinná knihovna otevřená a rodiče je k četbě povzbuzovali.²⁶ Lze říct, že postoj k četbě žen byl v prostředí středních vrstev ambivalentní: na jednu stranu byla četba původní české literatury vlasteneckou povinností, na druhé straně byla považována za zahálku. Což platilo právě pro četbu těch proklínaných románů, dlouho jediného media, pojednávajícího o životních problémech, které se žen, v manželství často citově i lidsky strádajících, bezprostředně dotýkaly. Byly pro ně i prostředkem sebepoznání, prvním impulzem k jejich sebeuvědomění a emancipaci. „*Takový román se četl nikoli jako literární dílo, ale jako poselství ze života a pro život, a to s důrazem na vašeň*“, říká německý literární kritik, spisovatel a odborník na dějiny ženské četby Stefan Bollmann.²⁷ Není divu, že se mělo za to, že čtení románů může ohrozit čtenářčinu mravnost: „... *nikoli až konkrétní milenec, ale již samy romány o lásce prý vpravují do srdce dívek sladký jed chťiče*“,²⁸ říká Bollmann. Nemohl mít stejný pocit Josef Němec (1805 – 1979)? A nezkazily snad romány románovou Emu Bovaryovou? Ostatně termín „bovarysmus“ znamená přece zaměňovat fiktivní život v knize se životem skutečným...²⁹ Existovaly samozřejmě i partnerské svazky, kde se o knihách debatovalo. Většina manželů ale valně nestála o „příliš“ sečtělou a vzdělanou ženu. Taková sečtělá ženská osoba se hůře ovládá, navíc se mohla snažit o profesní kariéru coby učitelka, vychovatelka či dokonce autorka či nakladatelka, a tím konkurovat

mužům na trhu práce.³⁰ To už ale na konci sledovaného období neplatilo: před první světovou válkou se už v Čechách četlo bez rozdílu pohlaví a na všech společenských úrovních. Žena, která četla, už nebyla podezíraná z lenosti či neřesti, ale chválena, neboť trávila svůj volný čas ušlechtilé. Navíc četla dětem a kupovala knihy nejen sobě, ale i jim.

SOUKROMÍ

Pod pojmem soukromí rozumějme alespoň náznak onoho „vlastního pokoje“ Virginie Wolfové,³¹ tedy místo, kde lze v klidu číst, přemýšlet, snít, případně psát dopisy, deník, literárně tvořit. Vlastní pokoj, pracovnu, kabinet měly dospělé šlechtičny; a pokud běžně užívaný název Kinderzimmer označoval obecně pokoj pro děti, vlastní pokoj byl samozřejmostí pro dospívajícího. Doklady o jeho existenci či zařízení poskytují dívčí či ženské deníky – například deník šestnáctileté Marie Anny ze Schwarzenbergu (1854–1898), nejstarší dcery Karla III. ze Schwarzenbergu (1824–1904): „*Chci zaznamenat do svého deníku událost, která je pro mne hodně důležitá a která mi působí hodně radosti. Mám od té doby, co jsme se vrátili na Orlick (15. tohoto měsíce) vlastní pokoj, který maminka z dobré vůle překrásně zařídila; tato změna mě velice potěšila a jsem za to své dobré matce velice vděčná. Zařízení mého pokojíčku se skládá 1) z velké železné postele s nebesy, 2) z okouzujícího malého psacího stolu, 3) z pohovky a většího stolu uprostřed pokoje, 4) ze skleněné skříně, kterou jsem už měla a která je od tety Gabriely, která již dávno zemřela, 5) z komody s velkým zrcadlem, 6) z toaletního stolu, 7) ze dvou kobereců, jednoho před postelí a jednoho pod stolem, 7) [!] z modrého závěsu na oknech. Všechny nábytek je stejné barvy a ze stejné látky jako jsou závěsy; jako poslední věc mám ještě dostat skříně na knihy. To všechno je tak krásné! V každém případě se tam cítím úžasně!*“³² Svůj pokojík popsala v deníku i Zdena Kaizlová, narozená roku 1899: „*Ve svém pokojíčku. Nejráději jsem ve svém pokojíčku. Jest mezi ložnicí a pokojíkem vedoucím do předsíně. Okno jeho jest veliké a viděti z něho do dvora. Mám tam svou postel, svoje skříně, umyvadlo, stůl a svoje hračky. Též tam mám svou knihovnu, ze které ráda čítám. Hraji si tam velmi ráda, jest velmi útulný.*“³³ Vdova po významném politikovi a ekonomovi Josefu Kaizlovi (1854–1901) obývala s dcerou šestipokojový byt na tehdejší Františkově nábřeží v Praze – zařídit pokoj pro Zdenku nebylo jistě obtížné.

Číst však bylo možno kdekoli v klidném koutku, v soukromí v zahradě či zahradním altánu, v klidném prostředí umožňujícím soustředění. Kousek soukromí, který se člověku počínajícího 21. století jeví jako naprostá samozřejmost, však dlouho samozřejmostí nebyl, což platí i pro středostavovské prostředí. Především v dolních středních vrstvách bylo soukromí v našem slova smyslu neznámým pojmem.³⁴ A všude pak soukromí čtoucí ženy mohlo být i nebezpečné – kdoví, co potajmu, z dosahu kontroly rodiny, školy či církve čte! „*Čtoucí žena si opanuje volný prostor, do něhož má přístup pouze ona, nikdo jiný, čímž si vypěstuje pocit nezávislosti a vlastní hodnoty, navíc si vytvoří vlastní obraz světa, a ten se nemusí shodovat s obrazem, jaký se odedávna traduje a jaký má muž,*“³⁵ takto vystihl ožehavost situace Stefan Bollmann.

Čas a prostor čtení omezovala až do rozšíření elektřiny roční či denní doba a způsob osvětlení. Teprve rozšíření elektrické energie do domácností umožnilo definitivně setřít hranici mezi dnem a nocí, číst ještě dlouho po setmění.

PŘÍSTUP K ČETBĚ

Pokud byla uvnitř rodiny četba žen a dívek tolerována, naskytla se otázka, jak se ke knihám dostat. Výsledkem knihtisku došlo sice k rozšíření knihoven, jednak soukromých (zprvu výhradě šlechtických či knihoven bohatých měšťanů, jednak institucionálních, nikoli ještě veřejných. Ke starým knihovnám klášterním a univerzitním, nověji farním, případně školním (vznikaly bezprostředně po vydání školského patentu a jejich fond tvořily zpočátku převážně učebnice), přibývaly v 19. století knihovny veřejné, určené širším čtenářským kruhům. V knižním fondu byla nejen beletrie, ale i některá populárně naučná díla.

Hlavně po polovině 19. století sílil význam knihoven školních, jejichž fond byl už bohatší; děti, vedené k četbě učiteli, byly často pilnými čtenáři. A čtenářkami. Navíc je třeba uvést, že 19. století je érou budování soukromých knihoven a knihovniček.

Jistý deficit, který měly ženy v přístupu k četbě, se pokusil roku 1865 vyrovnat pražský měšťan, politik a vinopalník Vojtěch Náprstek (1826–1894) založením neformálního, leč významného sdružení s názvem *Americký klub dám*, disponujícím bohatou knihovnou a dobře vybavenou čítárnou. Knihovnicí byla vzdělaná a sečtělá Ludmila Barbora Šimáčková

(1844 – 1879), mj. první dealerka šicích strojů v Praze. Četba se stala součástí obrazu dokonalé dívky a moderní ženy. Spolkových knihoven pak přibývalo, ženám se neuzavíraly. A od počátku 20. století nabízela svůj bohatý fond i knihovna politicky změřeného *Ženského klubu českého*.³⁶ Současně se rozšiřoval počet soukromých knihoven, které přestaly být atributem bohatství a významného společenského postavení. Na svých knihovničkách si zakládali studenti, rodiny české inteligence i vznikající podnikatelské vrstvy. Tyto rodiny odebíraly také české literární časopisy, které v průběhu posledních tří desetiletí 19. století vznikaly (a často také zanikaly). Platí to také o jazykově českých ženských časopisech: drtivá většina z nich považovala za svou povinnost zveřejňovat reference o vydaných knihách, ale i divadelních představeních a výstavách. Primát držely *Ženské listy*, vydávané od roku 1872 a řízené Eliškou Krásnohorskou (1847 – 1926), nicméně to platí i pro časopisy další, včetně onoho s názvem *Šťastný domov*, který v jedné ze svých povídek trochu nespřavedlivě znectil Jaroslav Hašek (1883 – 1923).³⁷

SKLADBA ŽENSKÉ ČETBY

O tom, co ženy skutečně četly, máme více zpráv až z 19. století; poskytují nám je osobní deníky či korespondence.

Náruživou čtenářkou byla kněžna Pavlína ze Schwarzenbergu (1774 – 1810). Jak dokládá její dochovaný peněžní deník ze začátku 19. století, knihy nakupovala především v Paříži a ve Vídni. Knihovně věnovala pozornost, pečovala o její rozšíření, starala se o pěkné knižní vazby. Její zájmové spektrum bylo skutečně široké, četla francouzsky, německy, anglicky, ojediněle italsky. Knihy, které kupovala, byly jejím osobním vlastnictvím; po kněžnině předčasné smrti dosahovala finanční hodnota její knihovny 18 690 zlatých konvenční měny.³⁸ Četla práce pedagogické (zájem o spisy J. J. Rousseaua je u kněžny postižitelný už v jejím mladém věku), módní didaktické romány, lékařské spisy. Sledovala soudobou francouzskou beletrii. Dokladem čtenářské vášně jsou rovněž čtenářské deníky hraběnky Elisy Schlikové (1790 – 1855)³⁹ a mnohé další.

Ženy měšťanského prostředí nesporně četly kuchařské knihy, dodnes jeden z nejúspěšnějších knižních žánrů. Ponecháme ho na tomto místě stranou, jen upozorníme, že už před famózní *Domácí ku-*

chařkou M. D. Rettigové vyšlo několik českých kuchařských titulů, a po ní ještě víc...⁴⁰ A samozřejmě se nečetly jen kuchařky. Ty asi Božena Němcová nečetla vůbec. Pídila se po nejnovějších autorech, jako byl Heinrich Heine a George Sand, nicméně její vlastní literární tvorba zůstala do značné míry zakotvena v archaickém světě, kde se nečetlo, ale vyprávělo. Orální kultura stále převládala nad kulturou písemnou.⁴¹ Po celé 19. století působila na city žen literatura evropského romantismu. Goethovo *Utrpení mladého Werthera* se předčítalo v dívčích kroužcích nahlas, stejně jako dílo básničky Karoline von Günderode (1780 – 1806) či Bettiny Arnim (1785 – 1859), v oblibě byla tvorba z pera George Sand, Alexandra Dumase – otce i syna či Gustava Flauberta. Nepochybně se četly romány Waltera Scotta a Jane Austenové, i když spíše v německých překladech – znalost angličtiny nebyla po celé 19. století v jazykově českém prostředí běžná. U vzdělaných žen lze mluvit o žánrové pestrosti: zvládaly hltat díla autorů představiteli německé filosofie a klasické literatury počínaje a autorkami *pokleslého* žánru konče.⁴² Čtenářské nenasytnosti Sofie Podlipské (1833 – 1897) čtenářský deník, jakkoli plný záznamů o četbě, divadle, hudbě, kon-

certech a operách, nestačil; proto si na výpisky z četby založila zvláštní sešit, nadepsaný *Myšlenky, s kterými souhlasím, aneb které se mne zvláště tknuly*. V její pozůstalosti se údajně nacházelo dvanáct sešitků takových výpisků, označených datem četby. Převládali v nich německy píšící autoři – Bolzano, Goethe, Kant, Schelling, Herder.⁴³ Vzdělané Češky těžily při četbě ze svého bilingvismu, ze zcela samozřejmé znalosti němčiny, případně znalosti francouzštiny, vzácněji z ovládnutí dalších jazyků. Ovládnutí cizího jazyka otvíralo v jazykově českém neurozeném prostředí cestu ke světu literatury ještě předtím, než se české knihy (a české překlady) staly samozřejmostí. Znalost němčiny znamenaly například přístup k „verneovkám“: romány Julese Vernea, oslovující jak chlapecký, tak dívčí svět, se před vydavatelským počinem Josefa Richarda Vilímka (1835 – 1911) četly možná v originále, určitě pak v německém překladu.

Třebaže nebyvala ženská a dívčí četba pokadě *genderově* vyhraněná (vedle četby *Svéhlavičky* objevíme zmínku o *Knize džunglí* Rudyarda Kiplinga v deníku padesátileté ředitelky mateřské školy),⁴⁴ většinou se lišila podle věku, pohlaví o dosaženého stupně vzdělání. Jednoznačně lze prohlásit, že v jazykově české společnosti existovaly ženy, které byly náruživými čtenářkami a o jejichž čtenářském vkusu a vyspělosti nelze mít nejmenších pochyb.

K povinnostem české vlastenky náležela především četba původní české literatury, případně děl autorů dalších slovanských národů.⁴⁵ Ženy narozené po polovině století čtou díla českých spisovatelek, Boženy Němcové či Karoliny Světlé, jsou odběratelkami edičních řad české literatury, sledují české časopisy, z úspor si kupují sešitové vydání Sedláčkových *Zámků, hradů a tvrz českých*.⁴⁶

Problémem části vzdělaného vlasteneckého prostředí byla nedůvěra k některým trendům soudobé světové literatury. Kořeny této nemístné opatrnosti lze hledat v hojně čtené jazykově české preskriptivní literatuře, která se, určena mladým dívkám, objevuje před polovinou století a pak se dále rozvíjí. Souvisí s kultem rodiny a kultem matky, s ideálem hospodyně. V některých případech se věnuje i otázce vhodného čtiva pro dívky – má se prý číst alespoň půl hodiny denně nábožná literatura, po ní knihy, které seznamují „*čím byl a čím jest národ náš... Ženštiny naše, napojené literaturou cizí, znají nejdůkladněji literaturu německou a snad poněkud francouzskou; ale vybrati sobě knihy z vlastní literatury bezpochyby neumějí...*“⁴⁷ psala

ve svých *Nezabudkách* Honorata Zapová. Nebezpečné pro dívku jsou podle ní „*výstřední romány cizích národův*“.⁴⁸ Medvědí službu vykoval v tomto ohledu konzervativní vlastenecký časopis *Osvěta*, odmítající především západoevropskou literaturu. Časopis vystupoval proti lumírovcům (kteří díla západoevropského literárního okruhu předkládali), spílal jim adamitů a cizáků, brojil proti naturalismu. Zolovo dílo bylo podle Krásnohorské, která k okruhu *Osvěty* patřila, „*vybrané sprostáctví, surovost a kloaka*“,⁴⁹ což byl ostatně názor i části vzdělané ženské elity: i bytost tak kosmopolitní a všestranná, jako Augusta Braunerová, manželka staročeského politika a matka malířky Zdenky, se hrozila, že by její dcery snad díla francouzských naturalistů četly.

Roku 1872 vznikla v Ottově nakladatelství ediční řada *Ženská bibliotéka*, vedená Sofií Podlipskou. Osvětová témata se střídala s krásnou literaturou⁵⁰ – ostatně sama Podlipská se po smrti svého manžela pokoušela literaturou živit. Zhruba ve stejné době začal nakladatel František Šimáček (1834 – 1885) z podnětu své výše zmíněné ženy vydávat řadu *Libuše*, s podtitulem *Malice zábavy a vědění*. Jako první zde vyšla publikace Ludmily Šimáčkové *Ženy vynikající mimo kruh rodinný*, první knižní propagace ženské emancipace v češtině, vycházející z anglicky psaných podkladů. Byla to sice kompilace, nicméně jasně vyjadřující přesvědčení o intelektuální rovnosti mužů a žen a o právu žen vykonávat kvalifikovanou profesi.

Paradoxem je, že právě Eliška Krásnohorská, jedna z nejvzdělanějších žen své doby, básnířka a spisovatelka, obratná žurnalistka a autorka operních libret, zakladatelka *Minervy*, na jedné straně odmítala jako nemravnou západoevropskou literaturu, na druhé straně stála u zrodu ženské brakové literatury, která se vyvíjí dodnes. Kořeny mohla mít už v německými vzory ovlivněných povídkách Magdaleny Dobromily Rettigové a jejich následnic. Jejich výtvoři byly až nesnesitelně didaktické: pokora, poslušnost, hluboká víra v Boha, čistá domácnost, chutná strava, submisivní, leč setrvalé dobře naladěná žena. Na druhé straně se trestala neposlušností, necudností, morální selhání, nedbalostí... U kultivovaných čtenářů/čtenářek budil tento žánr veselí: sourozenci Braunerovi si vzájemně předčítali „*plody našich spisovatelek jako V. Lužické, Mařky Jahnové, Betty Kutnohorské a jiných neznamennitých žen, ze Zlatých klasů a Zl. lístků a smály [!] jsme se mnoho*.“⁵¹

Do linie literárního braku pro ženy (či pro dívky) zcela zapadá seriál o *Svéhlavičce* Elišky Krásnohorské, vycházející v 90. letech 19. století. Eliška Krásnohorská se původně pustila do překladu dívčího románu německé autorky Emmy von Rhoden (1829 – 1885) *Trotzkopf*, ale po krátké době přestala německý text originálu respektovat, ponechala jen základní dějový obrys, a začala fabulovat po svém. „*Svéhlavička*“ tak byla prvním krokem k „červené knihovně,“ brakové literatuře určené dívčímu a ženskému čtenářstvu.⁵²

Jak vzpomíná Eva Vrchlická – *Svéhlavičce* občas neodolaly ani dívky z prostředí literaturou doslova protknutého: „*Brzy poté jsem po vzoru svých spolužaček zhltnula Svéhlavičku, tou dobou oblíbený dívčí románek... Nesdílela jsem sice nadšení svých družek, přesto však jsem dočetla toto čtyřsvazkové dílko, vybavené kýčářskými obrázky, s jistou dychtivostí. Cítila jsem předobře, že takovou četbou mařím čas. I skrývala jsem tyto knížky jako zakázané ovoce a hleděla se jich co nejdříve zbavit.*“⁵³

Braková četba existovala ovšem i pro muže, ostatně nezanedbatelná část národa si libovala v čtení kalendářů, snářů a brožovaných, nevalně vytištěných románů, kupovaných od podomních obchodníků.

POZNÁMKY

- ¹ TRÁVNÍČEK, Jiří. 2020. *Kulturní vetřelec: dějiny čtení, kalendárium*. Brno : Host, s. 10.
- ² Srov. TRÁVNÍČEK, 2020, s. 10.
- ³ Srov. LENDEROVÁ, Milena – RADIMSKÁ, Jitka: Barokní čtenářky: Eleonora a Anna Kateřina Šporkovy, Marie Arnoštko Eggenbergová. In Milena LENDEROVÁ (ed.). 2002. *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha : Nakladatelství Karolinum, s. 131 – 154.
- ⁴ Srov. RADIMSKÁ, Jitka. 2007. *Knihovna šlechtičny. Francouzské knihy Marie Ernestiny z Eggenbergu na zámku v Českém Krumlově*. České Budějovice; GRUBHOFFER, Václav. 2020. *Zrcadlo duše a doby: Italská knihovna Marie Ernestiny z Eggenbergu*. České Budějovice.
- ⁵ Srov. TRÁVNÍČEK, 2020, s. 16.
- ⁶ WEISS, Anton. 1904. *Geschichte der Österreichischen Volksschule*, II. Prag. s. 107. Statistika může být trochu zavádějící, protože z dochovaných pramenů není možné vždy s jistotou určit, zda se jednalo skutečně o dívčí školu, či pouze o dívčí třídu, v níž učitelka ručních prací seznamovala své svěřenky se základy šití ženských ručních prací.
- ⁷ TRÁVNÍČEK, Jiří. 2020. *Kulturní vetřelec: dějiny čtení, kalendárium*. Brno : Host. 271 s. ISBN 978-80-275-0245-5.
- ⁸ FREJKA, Jiří. 1948. *Deník Jarmily Horákové*. 3. vyd. Praha. s. 79. V pařížském soukromém ústavu strávila určitý čas i prvorepubliková filmová hvězda Adina Mandlová (1910 – 1991) a ve švýcarském Lausanne první česká orientalistka Anna Martenová-Klecandová (1892 – 1974).
- ⁹ SVĚTLÁ, Karolina. 1959. *Z literárního soukromí*. I. Praha, s. 144 – 145.
- ¹⁰ DUMAZEDIER, Joffre. Volný čas. In *Sociologický časopis* 2, 1966, s. 443 – 447, zde s. 444.
- ¹¹ DUMAZEDIER, 1966, s. 444 – 446.

ZÁVĚR

Do přelomu 19. a 20. století, do období právem označovaného jako zlatý věk knihy (neboť není – kromě novin a časopisů – vystavena konkurenci žádných medií, ve vyspělých zemích panuje téměř všeobecná gramotnost, kulturním hegemonem jsou střední vrstvy a čtenářská veřejnost těží z nízkých cen knih a vysokých nákladů),⁵⁴ vstupuje už kultivovaná česká čtenářka, schopná o knihách diskutovat či se nad nimi zamýšlet na stránkách deníků či dopisů. Zřejmě už tehdy začala doba, kdy je fenomén čtenářství výrazněji zastoupen u žen, než u mužů – tak je tomu totiž dnes.

Na závěr znovu připomeňme myšlenku z knihy S. Bollmanna *Ženy, které čtou, jsou nebezpečné*, tentokrát v jiné souvislosti: autor skvěle postihl, do jaké míry je čtení (a psaní) nástrojem integrace ženy do moderní společnosti. Přečtení a pochopení textu znamenalo zásadní krok v ženské emancipaci (i když by s tímto tvrzením řada čtenářek 19. věku ne-souhlasila). Následovalo volání po hlubším vzdělání, po kvalifikované práci, volání po volebním právu a konečně po vstupu žen do politiky.

- ¹² RETTIGOVÁ, Magdalena-Dobromila. *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla. Dárek dcerám československým* od Magdaleny Dobromily Rettigové. Jan H. Pospíšil. Praha 1840, passim.
- ¹³ VONDŘEJOVSKÁ, A [?]. Zaměstnání ženy ve volných chvílích. In *Zlatá kniha české ženy* 3, 1910, s. 151.
- ¹⁴ VONDŘEJOVSKÁ, 1910, s. 150.
- ¹⁵ VONDŘEJOVSKÁ, 1910, s. 150 – 151.
- ¹⁶ Státní oblastní archiv. SOA. Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenbergu, primogen., Korrespondenz, Fürstin Pauline, Pavlína manželovi, Krumlov, 14. 2. 1810. Osobná korespondenice.
- ¹⁷ Regionální muzeum Litomyšl, fond M. D. Rettigová, rukopis životopisu, př. č. 1986, s. 159.
- ¹⁸ Srov. DANDERS, Ansgard. „*Jamais fille chaste n'a lu les romans*“. *La lecture dans le débats sur les femmes au XVIIIe siecle*. In Thomas BREMER, Andréa GAGNOUD, *Processes of Reading /Modes de lecture*. Le Spectateur européen/The European Spectator, vol. 7. Montpellier, 2006, s. 55 – 66.
- ¹⁹ BOLLMANN, Stefan. 2008. *Ženy, které čtou, jsou nebezpečné*. Praha, s. 25. ISBN 978-80-242-2279-0.
- ²⁰ TRÁVNÍČEK, *Kulturní vetřelec*, s. 120. Na s. 121 uvádí autor i další údajná negativa, tentokrát ze zahraničí.
- ²¹ JANÁČKOVÁ, Jaroslava. Čtení a čtenářství v díle Boženy Němcové. In *Božena Němcová, život – dílo – doba: sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 4. – 7. září 2005 v Muzeu Boženy Němcové*. Red. HORKÝ, Milan – HORKÝ, Roman. Česká Skalice, 2006, s. 79 – 84; zde s. 81.
- ²² BRDEČKOVÁ, Tereza. Když čteme, promítají se nám do hlavy obrazy, In BOLLMANN, Stefan. *Ženy, které čtou, jsou nebezpečné*. s. 14. Ke čtenářství Boženy Němcové srov. Janáčková, Jaroslava. Čtení a čtenářství v díle Boženy Němcové, s. 79 – 84.
- ²³ „*Maminka, vždy pilná a pracovitá, nás nenechala ovšem zaháleti, stříhla na košile, a když byly ušité, na nové prádlo, bylo nás pět dcer a vše se šilo doma, takže o práci nebyla nouze. To však nebylo to, co bych si přála dělat. Touha po dalším vzdělání byla ve mně stále živá, a tu mě zachraňovaly opět mé zamilované knihy! Jakmile jsem měla prázdnou chvíli, už jsem měla knihu v ruce, a hlavně, když rodiče šly [!] spát, [...] čítala jsem dlouho do noci.*“ Božena FRÍDOVÁ: *Moje paměti*. Rukopis. LA PNP, Bedřich Frída, rukopisy cizí, s. 28.
- ²⁴ „*Nečtu žádných českých spisů a myslím že takto zhlopím. Maminku to mrzí čtu-li tak raději budu hloupá! [podtrhla MLJ]*“. Růžena Svobodová, Deník 1881 – 1886, nedat., mezi 22. 2. a 2. 4. 1886. Srov. též Jarmila MOURKOVÁ, Růžena Svobodová, Praha 1975, s. 24.
- ²⁵ VRCHLICKÁ, Eva. *Dětství a mládí s Vrchlickým*. Praha 1988, s. 292.
- ²⁶ NASKOVÁ, Růžena. *Jak šel život*. Praha 1949, s. 31.
- ²⁷ BOLLMANN, Stefan. *Ženy a knihy: vášeň s následky*. Brno 2015, s. 47 – 48.
- ²⁸ BOLLMANN, *Ženy a knihy*, s. 54.
- ²⁹ BOLLMANN, *Ženy a knihy*, s. 302.
- ³⁰ BOLLMANN, *Ženy a knihy*, (pozn. č. 26), s. 14, 47.
- ³¹ WOOLFOVÁ, Wirginia. *Vlastní pokoj*. Praha 2000.
- ³² Státní oblastní archiv (dále SOA) Třeboň, Pracoviště Třeboň, Rodinný archiv (dále RA) Schwarzenbergů, Sekundogenitura, Deník Anny ze Schwarzenbergu, C – 45a-7c, kart. č. 432, zápis z 19. 10. 1870. Přeložila Jana Ondrášková.
- ³³ KAIZLOVÁ, Zdenka – HÁJKOVÁ, Dagmar – KOKEŠOVÁ, Helena. *Dívčí deníky Zdenky Kaizlové z let 1909 – 1919*. Praha 2016, s. 25.
- ³⁴ „*Když jsou dva ustavičně pospolu, všechny svoje potřeby jeden před druhým vykonává, pěkné, nepěkné, tu se zevšední jeden druhému. Není pak touhy ani poezie, je to jen zvyk a potřeba, co je k sobě vábí, - a to je, co se mi protiví. Mně by se každý muž zprotivil, kdyby ustavičně byl okolo mě. To je, co aristocii neb boháčům závidím, tu příležitost, že si mohou být vždy vzácní.*“ Božena Němcová Josefu Němcovi, Praha, 13. 6. 1857. In *Božena NĚMCOVÁ: Lamentace. Dopisy mužům*. Ed. Jaroslava Janáčková, Praha 1995, s. 139.
- ³⁵ BOLLMANN, Stefan. *Ženy, které čtou, jsou nebezpečné*, s. 26 – 28.
- ³⁶ Literární archiv Památníku národního písemnictví, Ženský klub český, 1904 – 1938, Protokoly schůzí, 1907 inv. č. 1452, passim.

- ³⁷ HAŠEK, *Šťastný domov*, Praha 2012.
- ³⁸ Státní oblastní archiv Třeboň, pracoviště Český Krumlov, RA Schwarzenbergů, Primogenitura, Fürstin Pauline, fasc. 539, Inventar und Schätzung..., cit. dle Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál: život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu*, Praha 2004, s. 226.
- ³⁹ LENDEROVÁ, Milena. Matka, dcera, vnučka (Filippina, Elisa, Tekla) – dny všední i sváteční tří dam schlikovského rodu. In *Z Českého ráje a Podkrkonoší*. 15, 2002, s. 43 – 68; zde s. 48 – 49.
- ⁴⁰ LENDEROVÁ, Milena – KOUBA, Miroslav – KOZÁR, Aleš – ŘÍHA, Ivo. „Spanilost Vaše cizozemcům se líbí...“ *České kuchařské knihy v 19. století*. Červený Kostelec 2017. ISBN 978-80-7465-298-1.
- ⁴¹ JANÁČKOVÁ, *Čtení a čtenářství v díle Boženy Němcové*, s. 79 – 80.
- ⁴² Srov. LENDEROVÁ, Milena. *A ptáš se, knížko má: ženské deníky 19. století*, Praha, 2008, s. 56 – 58.
- ⁴³ Tamtéž, s. 57 – 58.
- ⁴⁴ Tamtéž, s. 58.
- ⁴⁵ Tamtéž, s. 58.
- ⁴⁶ Tamtéž, s. 58.
- ⁴⁷ ZAPOVÁ Z WIŚNIOWSKICH, Honorata. *Nezabudky: dar našim pannám*. 2. vyd. Praha, 1863, s. 68.
- ⁴⁸ Tamtéž, s. 69.
- ⁴⁹ cit. dle Albert PRAŽÁK, *Česká spisovatelka v XIX. století*, Praha 1940, s. 160.
- ⁵⁰ HOLEČKOVÁ-HEIDENREICOVÁ, Jelena. 1941. *Sofie Podlipská ve svých vzpomínkách, dopisech a denících*. 2. vyd. Praha, s. 85.
- ⁵¹ ŠÁMAL, Marin. *Deníky Zdenky Braunerové*, Roztoky u Prahy, 2007, s. 111; zápis ze 4. 10. 1874.
- ⁵² „Červená knihovna“, což byl původně název konkrétní edice určené ženám, vydávané ve dvacátých a třicátých letech 20. století akciovou společností Rodina, se postupně stal označením pro romány, v nichž vždy vítězila láska, dobro a ctnost. K tomu: MOCNÁ, Dagmar. *Červená knihovna: studie kulturně a literárně historická: pohled do dějin pokleslého žánru*, Praha 1996.
- ⁵³ VRCHLICKÁ, *Dětství a mládí s Vrchlickým*, s. 291.
- ⁵⁴ TRÁVNÍČEK, *Kulturní vetřelec*, s. 137.